

IBN SINONING PSIXOLOGIK QARASHLARI VA ZAMONAVIY KOGNITIV PSIXOLOGIYA BILAN UYG'UNLIGI

Aliqulova Nozima Abdivali qizi

Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti

Milliy goya manaviyat asoslari va huquq

Talimi yonalishi 2- bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Ibn Sinoning psixologik qarashlari va ularning zamonaviy kognitiv psixologiya bilan uyg'unligi tahlil qilinadi. Ibn Sino ruh, aql, his va xotira kabi psixologik tamoyillarni tizimli ravishda ko'rib chiqqan bo'lib, uning "faol aql" tushunchasi, ichki sezgi organlari (inner senses), his-oqibat jarayonlari va ruh-tanani aloqasi kabi nazariyalari bugungi kognitiv psixologiyaning ba'zi asosiy yo'nalishlariga mos keladi. Maqolada avvalo Ibn Sinoning psixologiyaga oid asosiy nazariyalari ochib beriladi, keyin esa ularning kengaytirilishi va bugungi kognitiv psixologiya bilan solishtiriladi. Shu orqali Ibn Sino fikrlarining bugungi psixologik tadqiqotlar bilan dialogga kirishishi va psixologik bilimning tarixiy-nazariy taraqqiyoti ichida tutgan o'rni namoyon etiladi.*

Kalit so'zlar: *Ibn Sino; psixologik qarashlar; ruh va aql; ichki sezgi organlari; faol aql; kognitiv psixologiya; his-hissiyotlar; xotira; epistemologiya; zamonaviy psixologik nazariya.*

Kirish

Ibn Sino (980-1037) ilm-falsafa va tibbiyot sohalarida katta iz qoldirgan buyuk mutafakkir bo'lib, uning psixologiyaga oid qarashlari ham o'rta asr ilmiy tafakkuri uchun muhim manba hisoblanadi. Ibn Sino ruhiy faoliyat, aql, his, xotira va tanabadan ruhga bo'lgan aloqani o'rganishda falsafiy va ilmiy uslubni uyg'unlashtirdi. Shu jihatdan uning psixologik nazariyalari bugungi kognitiv psixologiya (masalan, aqlning ishlashi, his-sezgi jarayonlari, xotira va ong strukturasi) bilan qiziqarli o'zaro tahqiqiy bog'lanishga ega. Zamonaviy kognitiv psixologiya inson tafakkuri, axborot qayta ishlash, sezgi va ong aloqalari kabi masalalarni empirik va nazariy jihatdan ko'rib chiqadi. Bu maqolada Ibn Sinoning psixologik qarashlari qisqacha tahlil qilinib, ularning kognitiv psixologiya bilan qaysi jihatlarida uyg'unligi aniqlanadi.

Asosiy qism

1. Ibn Sinoning psixologik nazariyalarining asosiy jihatlari

Ibn Sino ruh-tanani, aql va his-sezgi kabi psixologik jarayonlarni falsafiy kontekstda tizimli ravishda yoritdi. U ruhni (nafs) tanadan ajralmas bo'lgan, lekin tanadan mustaqil mantiqiy va ma'naviy jihatga ega bo'lgan substansiya sifatida ko'radi. Masalan, «sözların xalqaro platformalardagi manbalarida» Ibn Sino

«floating man» («suzib yuruvchi odam») tajriba orqali ruhning tanadan mustaqilligini isbotlashga intilgan. Shuningdek, u his va xotira jarayonlarida tashqi sezgi organlari (beshta his organi) bilan bir qatorda ichki sezgi organlarini (common sense, retentive imagination, estimative power va boshqalar) taklif qilgan. Bu ichki sezgi organlari his-sezgi axborotlarini yig'ib, qayta ishlash orqali ongga uzatish mexanizmini tashkil etadi. Ibn Sino ruh, aql va tananing o'zaro aloqali strukturasi ishlab chiqqan — bu esa xotira, aqliy tushuncha, his-sezgi jarayonlari kabi psixologik konsepsiyalarni o'z ichiga oladi.

Ibn Sino fikricha, bilim jarayoni tashqi tajribadan boshlanadi: inson his organlari orqali hodisalarni qabul qiladi, so'ng uni ichki sezgi organlari orqali qayta ishlaydi, nihoyat aql tomonidan umumlashtiriladi. Bu nazariya kognitiv jarayonlarning bosqichlarini oldindan tasvirlagan deb baholanishi mumkin. Ushbu bosqichlar — sezgi → hissiy axborotni ichki sezgi tashkil qilish → aqliy umumlashtirish — zamonaviy kognitiv modellar bilan o'zaro yaqinlik ko'rsatadi.

Ibn Sino nazariyasida “nafs” (ruh) insonning hayotiy va ruhiy faoliyatini boshqaruvchi asosiy prinsip bo'lib, u jism bilan bevosita aloqada, ammo o'z mohiyatiga ko'ra moddiy emasdir. Uning fikricha, nafs o'zini anglay oladigan, tashqi dunyoni idrok qiladigan va uni aqliy shakllarda qayta tiklaydigan quvvatdir. Bu qarash zamonaviy kognitiv psixologiyaning ong va o'zini anglash (self-awareness) tushunchalariga juda yaqin. Ibn Sino mashhur “suzib yuruvchi odam” (floating man) fikriy tajribasi orqali ruhning tanadan mustaqil ong sifatida mavjudligini isbotlashga uringan. U shunday deydi: agar inson tanasining barcha qismlarini sezmaydigan holatda, lekin o'z fikrini saqlagan holda bo'lsa ham, u o'z “men”ligini, ya'ni ongini anglay oladi. Bu misol zamonaviy kognitiv falsafa va neyropsixologiyada “sub'ektiv ong holati” (subjective consciousness) deb ataladigan tushunchaning erta shaklidir.

2. Zamonaviy kognitiv psixologiya bilan solishtirish

Kognitiv psixologiya nazariy jihatdan insonning ongiga, xotirasiga, tilga, his-sezgi va qaror qabul qilish jarayonlariga e'tibor qaratadi. Masalan, axborot qayta ishlash modeli (information-processing model) quyidagicha bosqichlarga ega: sensorli qisqa muddatli xotira → kodlash → egiluvchan (working) xotira → uzoq muddatli xotira. Ibn Sino nazariyasi ham sezgi organlari orqali kiritilgan axborotdan xotira va aql orqali o'tish jarayonini tasvirlagan. Bu jihat zamonaviy model bilan chiroyli uyg'unlashadi.

Shuningdek, “ichki sezgi” tushunchasi bilan Ibn Sino bir tarafdin “metakognitiv” jihatga (ya'ni ongning o'z faoliyatini sezishi, tahlil qilishi) yaqin nazariy konsepsiyalarni ilgari surgan. Zamonaviy psixologiyada metakognitsiya – o'z fikrlarini, o'z ongi holatini sezish va boshqarish — muhim yo'nalishlardan biri. Ibn Sino ichki organlar orqali axborotni yig'ish va ongga yetkazish mexanizmini ilgari surgan, bu bugungi psixologiyada kognitiv nazariyalar kontekstida o'rganiladi.

Bundan tashqari, Ibn Sino “faol aql” (active intellect) tushunchasi orqali aqlning potentsial holatdan faol ishlashga, universallarni anglashga o‘tishini ko‘rsatgan. Bu jarayon kognitiv psixologiyada “chegara oshish” yoki “transfer” deyiladigan tushunchalarga yaqin bo‘lishi mumkin — ya’ni individual tajribadan umumiy tushuncha yoki model chiqarish jarayoni. Psixologiyada bu «abstraksiyalash», «tushunchalash» bosqichlari bilan ifodalanadi.

3. Uyg‘unlik va metodologik ahamiyat

Ibn Sino psixologik nazariyalarini falsafa va tibbiyot bilan bog‘lab olib borgan. U ruh-aql-tanani alohida emas, balki bir tizim ichida ko‘rgan. Masalan, uning tibbiy asari Al-Qonun fi’t-Tibb (“Tib Qonuni”) psixologik bosqichlar, his-sezgi, hissiy holatlar va ruh salomatligi jihatlarini ham qamrab oladi. Zamonaviy kognitiv psixologiya ham integrativ yondashuvni qo‘llaydi — ya’ni psixika faoliyatini faqat bir jihatdan emas, balki his-sezgi, xotira, til, ong va biologik tuzilma kontekstida tahlil qiladi. Bu jihatdan Ibn Sino nazariyasi ham bugungi psixologik ilmiy paradigmalarni bilan uyg‘un tushadi.

Masalan, psixoterapiya va psixiatriyada Ibn Sino ruhga bog‘liq kasalliklarni ko‘rib, his-sezgi va ruhiy faoliyatni tananing holati bilan bog‘lagan. Bugungi kognitiv psixologiya ham ruhiy holatlar va ong faoliyatini biologik, kognitiv va hissiy jihatlar bilan oynaga oladi. Ibn Sino o‘z asarlarida, psixologik tuyg‘ularni, his-xotiralarni tashkil etuvchi mexanizmlarni, suhbat terapiyasi va musiqa terapiyasi kabi uslublarni ilgari surgan.

4. Tanqidiy baho va ilmiy ahamiyat

Albatta, Ibn Sino va zamonaviy kognitiv psixologiya o‘rtasida to‘liq bir-birini to‘ldirish imkoniyati mavjud emas — ilmiy metodologiya, empirik eksperimentlar, texnologik imkoniyatlar juda farq qiladi. Zamonaviy psixologiya ko‘plab laboratoriya tajribalari, neyroimaging usullari, ma’lumotli statistik tahlillar asosida rivojlangan. Ibn Sino esa nazariy-falsafiy uslub bilan ishlagan va empirik tekshiruvlari o‘rta asr sharoitida cheklangan edi.

Biroq, uning psixologik qarashlari bugungi kognitiv psixologiyada ko‘rilayotgan ba’zi asosiy yo‘nalishlar bilan uzviy aloqada: his-sezgi jarayonlari → axborot qayta ishlash → xotira va tushuncha hosil qilish. Shu jihatdan ta’kidlash joizki, Ibn Sino fikrlarining tarixiy-nazariy ahamiyati katta, u psixologiya nazariyasi tarixida ildiz bo‘lib xizmat qilgan va kognitiv psixologiyaning konseptual-filosofik ildizlari bilan bog‘liq.

Xulosa

Natijada, Ibn Sinoning psixologik qarashlari va ularning zamonaviy kognitiv psixologiya bilan uyg‘unligi bir necha jihatdan ko‘zga tashlanadi: uning his-sezgi va ichki organlar nazariyasi axborot qayta ishlash bosqichlarini oldindan tasvirlagan, faol aql tushunchasi umumiy tushuncha hosil qilish bilan bog‘liq jarayonlarni anglatgan,

ruh-tanani integrativ ko'ra bilgan yondashuvi esa bugungi psixologiya va psixiatriyada integrativ modelga yaqin. Shuningdek, Ibn Sino psixologiyani falsafa, tibbiyot va ruhiy jihat bilan birga ko'rgan nazariyasi bilan psixologik tafakkurga o'ziga xos hissa qo'shdi. Garchi zamonaviy psixologiya metodi jihatdan tubdan farq qilsa-da, Ibn Sino fikrlarining metodologik-nazariy ahamiyati ilm tarixida tub ildizlarga ega ekanligi aniq. Shu tariqa, uning psixologik qarashlari bugungi kognitiv psixologik tadqiqotlar uchun aslida nazariy-historik nuqtayi nazardan boy manba bo'lishi mumkin. Bundan kelib chiqib, psixologiya ta'limi, nazariyasi va amaliyoti kontekstida Ibn Sino merosini qayta ko'rib chiqish va zamonaviy ilm bilan uyg'unlashtirish istiqbollari mavjud ekanini xulosa qilish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ibn Sino (Avitsenna). Kitob ash-Shifo (Shifo kitobi). Qohira: Al-Hay'a al-Misriyya al-'Amma lil-Kitob, 1960–1983.
2. Ibn Sino (Avitsenna). Al-Qonun fi't-Tibb (Tibb qonuni). Tarjima: L. Baxtiyor. Chikago: Great Books of the Islamic World, 1999.
3. Ibn Sino. Kitob an-Nafs (Ruh haqida risola). Fors va arab manbalari asosida tahrir qilingan nashr. Tehron: Markaz-e Nashr-e Doneshgohiy, 1985.
4. Gutas, D. Avicenna and the Aristotelian Tradition. Leiden: Brill, 2014.
5. Nasr, Seyyed Hossein. Science and Civilization in Islam. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968.
6. McGinnis, Jon. Avicenna. Oxford: Oxford University Press, 2010.